

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКІЙ ЗЛОЧИННОСТІ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ

SPECIAL FORENSIC TOOLS TO PREVENT VIOLENCE CRIMES IN MILITARY

Гальцова О.В., к. ю. н.,
викладач кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Фівкін П.М., полковник,
начальник кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
здобувач кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Указується, що насильницька злочинність є однією із глобальних проблем сучасного суспільства та більшості країн світу. Ззначається, що не є виключенням і військова сфера, у якій вчинення насильства відбувається переважно у формах опору, примусу, погроз або насильства, нестатутних взаємовідносинах та має тенденцію до збільшення. Доведено, що насильство у військовій сфері особливо негативно впливає не тільки на суспільство, але й створюється загроза для національної безпеки всієї країни та існування її як суверенної і незалежної держави, оскільки оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Звертається увага, що культура відносин у військових колективах є важливою складовою, яка ґрунтується на забороні застосування будь яких проявів насильства та безумовному дотриманні статутних правил, що визначені передусім Статутом внутрішньої служби і Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, дія яких поширюється на усі військові формування України.

Авторами досліджуються здобутки українських кримінологів щодо природи та сутності злочинності, заходів запобігання цьому явищу, причин та умов окремих злочинів, особливостей особи злочинця. Наголошується на пріоритетності недопущення вчинення злочинів шляхом їх запобігання як реального засобу її протидії, який передбачає здійснення цілої системи виважених та взаємопов'язаних заходів, як складової кримінологічної політики держави. Ззначається, що заходи запобігання кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення або проходження військової служби насильницької злочинності здійснюються на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Аналізуються спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницької злочинності у військовій сфері, які повинні бути спрямовані на ліквідацію причин і умов, що сприяють їх вчиненню. Розглядаються наступні спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницьких злочинів у військовій сфері: організаційного, соціально-виховного, ідеологічного характеру, дотримання та зміцнення військової дисципліни і визначається їх зміст. Робиться висновок, що їх реалізація сприятиме забезпеченню запобігання насильницькій злочинності у військовій сфері.

Ключові слова: насильницька злочинність, військова сфера, заходи запобігання.

It is noted that violence crime is one of global problems of modern society and most countries in the world. Military is no exception. Here violence is mostly committed as resistance, coercion, threats, non-regulation relations and tends to increase. There's a proof that violence in military has particular effect not only on the society, but also poses a threat to the national security of the country endangering its existence as a sovereign and independent state as the defence of Ukraine's sovereignty, integrity and security is the responsibility of the Armed Forces of Ukraine.

The authors underline that the culture of relations in military groups is the key component based on the ban of any type of violence and strict compliance with the regulations defined in the Internal Charter and Disciplinary Charter of the Armed Forces of Ukraine which cover all military units of Ukraine.

The authors study achievements of Ukrainian criminologists on the nature and essence of crimes, prevention tools, causes and conditions of particular crimes, specificities of criminal's personality. It is emphasised that the crime prevention should be the top priority as this is the real tool of elimination of crimes which provides for a number of deliberate and balanced response comprising forensic policy of the State. It is noted that tools preventing criminal offences in established procedure of military service are engaged on general social, special forensic and individual level.

The authors analyse special forensic tools preventing violence crimes in military which are meant for elimination of causes and conditions leading to their commitment. The following special forensic tools preventing violence crimes in military are considered: tools of organisational, socio-educational, ideological nature, improvement of discipline and their content is defined. It is concluded that their implementation will contribute to prevention of violence crimes in military.

Key words: violence crimes, military, prevention tools.

Постановка проблеми. Насильницька злочинність є однією із глобальних проблем сучасного суспільства та більшості країн світу. Незважаючи на науково-технічні здобутки та подальший розвиток суспільних відносин, насильницька злочинність, на жаль, не зменшується, а набуває проявів майже у кожній сфері життєдіяльності людини. Не є виключенням і військова сфера, у якій вчинення насильства відбувається переважно у формах опору, примусу, погроз або насильства, нестатутних взаємовідносинах та має тенденцію до збільшення. Вказане особливо негативно впливає не тільки на суспільство, але й створюється загроза для національної безпеки всієї кра-

їни та існування її як суверенної і незалежної держави, оскільки оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Як справедливо зазначають фахівці, особливістю розвитку суспільств провідних країн світу у всіх сферах є політика мультикультуралізму. Це теорія і практика неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різномірних груп, які вирізняються етнічними, соціальними, гендерними, релігійними та іншими ознаками. Політика мультикультуралізму ґрунтується на принципах толерантності більшості населення до різ-

норідних груп; рівних можливостей для різноманітних соціальних груп; однакового статусу різних культурних традицій; вільного права індивідів щодо вибору власної ідентичності тощо. При цьому засуджується дискримінація – упереджене ставлення до людей на ґрунті етнічних, соціальних, гендерних, релігійних, сексуальних та інших розбіжностей [1, с. 21].

Незважаючи на значні здобутки у реформуванні військової сфери та істотної кількості позитивних змін, дотепер залишається ще чимало проблем, які потребують якнайшвидшого вирішення. Одним із них є культура відносин у військових колективах, що є важливою складовою, яка ґрунтується на забороні застосування будь яких проявів насильства та безумовному дотриманні статутних правил, що визначені передусім Статутом внутрішньої служби і Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, дія яких поширюється на усі військові формування України.

Отже, застосування насильства у військовій сфері не тільки посягає на найважливішу соціальну цінність держави та суспільства – життя та здоров'я військовослужбовців, порушуючи, тим самим, чинне законодавство, але й негативно впливає на службову діяльність у військовій сфері, послаблює військово дисципліну та боєспроможність, що становить загрозу для національної безпеки. Тому запобігання насильницькій злочинності у військовій сфері є одним із першочергових завдань держави та вимагають розроблення механізмів протидії насильницьким злочинним посяганням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання насильницької злочинності у військовій сфері та з'ясування засобів їх запобігання досліджували в своїх роботах такі вітчизняні учені, як: О. М. Артеменко, В. В. Голина, А. В. Градецький, Н. А. Дмитренко, М. І. Карпенко, М. Г. Колодяжний, О. М. Литвинов, Є. М. Пашенко, Є. Б. Пузиревський, М. С. Туркот та інші.

Мета статті полягає в подальшому з'ясуванні причин і запобіганню насильницьких злочинів у військовій сфері.

Виклад основного матеріалу. Проблеми насильницької злочинності та з'ясування тенденцій її розвитку з метою пошуку оптимальних і ефективних шляхів подолання цього негативного явища дотепер є об'єктом дослідження більшості провідних вітчизняних науковців.

Зазначимо, що у своїх дослідженнях науковці звертають увагу на різні аспекти запобігання та протидії злочинності, у тому числі як на методологічну основу попередження злочинності, так і на практичну складову діяльності правоохоронних органів. У своїх наукових пошуках учені акцентують увагу на тому, що ця діяльність має комплексний характер і вимагає зусиль не тільки конкретних правоохоронних органів, а й суспільства загалом, активної життєвої позиції кожного.

Дослідження українських кримінологів збагатили знання щодо природи та сутності злочинності, заходів запобігання цьому явищу, причин та умов окремих злочинів, особливостей особи злочинця. Отримані результати повністю підтверджують думку щодо пріоритетності недопущення вчинення злочинів шляхом їх запобігання. Запобігання злочинності – реальний засіб її протидії, який передбачає здійснення цілої системи виважених та взаємопов'язаних заходів, як складової кримінологічної політики держави. Проте, незважаючи на велику кількість наукових досліджень, проблема запобігання злочинності в Україні і надалі залишається актуальною [2, с. 34]. Тому справедливим є твердження, що вміння завчасно протистояти злочинності та її виявам є однією із найважливіших умов ефективності боротьби з нею [3, с. 302].

Отже, поняття запобігання злочинності є доволі важливим не тільки для науковців кримінології, оскільки це сприяло науковим дискусіям щодо його визначення, але й завдяки цьому сформувалася цілісна система запо-

бігання злочинності. Здебільшого в науковій літературі з кримінології та в більшості нормативних актах вживаються такі терміни, як «попередження», «профілактика», «запобігання». Дослідивши визначення учених щодо даних дефініцій, вони не є словами-синонімами, оскільки є певні відмінності між цими поняттями.

Наприклад, одні автори вказують, що «попередження» – це всі форми та заходи превентивного характеру, а «профілактика» – це заходи щодо усунення або нейтралізації криміногенних чинників [4, с. 12]. Інші учені під профілактикою злочинності розуміють багаторівневу систему державних і громадських цілеспрямованих заходів щодо виявлення, усунення, нейтралізації причин та умов злочинності. Зважаючи на це, профілактика розглядається як діяльність з усунення, нейтралізації чи ослаблення факторів, які породжують злочинність або сприяють їй. Припинення полягає в діях, спрямованих на зупинення злочинної діяльності, що вже почалася, та на недопущення настання злочинного результату [5].

Крім того, «профілактика злочинів» учені тлумачать у вузькому (кримінально-правовому) і широкому (кримінологічному) розумінні. Під кримінально-правовою профілактикою розуміються заходи, що здійснюються у процесі призначення покарання і його виконання. У такому значенні ідея профілактики злочинів пронизує всю систему кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих інститутів. Разом з тим практика протидії злочинності свідчить, що при визначенні поняття «профілактики злочинів» потрібно виходити з економічних, соціально-політичних, моральних, психологічних, правових та інших більш широких позицій. Такий підхід дає можливість сформулювати це поняття у широкому розумінні, що включає в себе різні заходи державних органів і громадських організацій. Йдеться про те, щоб не допустити існування злочинності у майбутньому, а у найближчій перспективі – якомога більше обмежувати її прояви [6, с. 11–12].

Значення профілактики злочинів, як головного напрямку протидії злочинності, визначається трьома обставинами. Насамперед, профілактика злочинів – це найбільш гуманний засіб підтримки правопорядку, забезпечення безпеки суспільства. Здійснення цієї діяльності забезпечує поряд із захистом суспільства від злочинних посягань, також захист нестійких членів суспільства від подальшого морального падіння, не дає їм стати злочинцями, і тим самим позбавляє від кримінального покарання. По-друге, профілактика злочинів є найбільш ефективним засобом протидії злочинності, адже кримінальне покарання, як регулятор людської поведінки, має обмежені можливості. По-третє, профілактика злочинів є великою економією ресурсів суспільства, адже дешевше запобігти злочину чим витратити кошти на його розкриття, розслідування, утримування під вартою осіб, які вчинили злочин, утримання такої кількості правоохоронних органів, тощо [6, с. 11].

Стосовно розуміння терміну протидія злочинності, науковці визначають як правоохоронну діяльність, багатифункціональне і різноаспектне поняття, що охоплює практично усі сфери державної діяльності. Вона здійснюється на загальносоціальному та спеціальному рівнях. Загальносоціальна протидія злочинності є основою спеціальної протидії. Спеціальна протидія здійснюється шляхом правового реагування на вчинення злочину та спеціально-кримінологічного запобігання новим злочинам [8, с. 10]. Інші автори називають протидію злочинності, як особливо інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, який складається з різноманітної за формами діяльності відповідних суб'єктів (державних, недержавних органів та установ, громадських формувань та окремих громадян), які взаємодіють у вигляді системи різноманітних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших

можливостей ефективного впливу на злочинність з метою зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності на усіх рівнях, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних виявів до соціально толерантного рівня [9, с. 45].

Щодо поняття запобігання злочинам, автори називають як специфічний напрям спеціально-кримінологічної профілактики, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Запобігання злочинам має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину [6, с. 13].

На думку В. В. Голіни, запобігання злочинності – це соціальна політика держави, спрямована на подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення (так зване загальносоціальне запобігання), а також спеціальна випереджальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів (спеціально-кримінологічне запобігання) [7, с. 16].

Отже, незважаючи на доволі широкий спектр визначень, вважаємо, за доцільне вживати термін запобігання, як реальний засіб протидії, що містить здійснення низки взаємопов'язаних заходів, які становлять складову кримінологічної політики держави. Стосовно кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення або проходження військової служби заходи запобігання насильницької злочинності здійснюються на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Звернемо увагу на спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницької злочинності у військовій сфері, які повинні бути спрямовані на ліквідацію причин і умов, що сприяють їх вчиненню.

Як указує Н. А. Дмитренко, невід'ємною складовою спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинності в Збройних силах України є загальносоціальна профілактика віктимності військовослужбовців, що містить у собі два аспекти: 1) аналіз та наукове обґрунтування причин віктимізації військовослужбовців, скоєння ними аморальних вчинків, правопорушень, а також умов, які сприяють їх скоєнню; 2) розробка на підставі проведеного аналізу методів і засобів, спрямованих на усунення та забезпечення нейтралізації у військових відносинах (статутних і нестатутних) чинників, що сприяють віктимній поведінці. До спеціально-кримінологічного запобігання вчинення кримінальних правопорушень у ЗС України можна віднести: подолання корупції в ЗС України; унеможливлення прояву нестатутних відносин, а також інших порушень військового законодавства; використання поліграфа в процесі відбору кандидатів на військову службу [10, с. 166].

Безумовно, розроблення та подальша реалізація таких заходів має базуватися також під час систематичного вивчення конкретних причин застосування насильства у військовій сфері. Не менш важливими при запобіганні насильницьких злочинів у військовій сфері є група профілактичних заходів, які направлені на усунення низки негативних *організаційних чинників*. Зокрема, усунення криміногенних чинників, які постійно порушують законні права і інтереси військовослужбовців або інші неправомірні дії, що нерідко є наслідками неналежного матеріально-економічного забезпечення військових командирів та начальників. Тому належні матеріально-побутові умови життя та праці, гідна оплата, яка задовольняє мінімальні потреби військових не викликать постійного емо-

ційного напруження та збудження, тим самим, позитивно впливають на взаємовідносини у колективі та майже унеможливають застосування насильства.

До спеціально-кримінологічних заходів попередження насильницької злочинності у військовій сфері слід віднести й належну *соціально-виховну роботу*. Її зміст полягає у вихованні поваги до чинних правил несення військової служби та належного контролю за ними, запровадження принципу невідворотності покарання осіб, які допустили порушення таких правил. Є доведеним факт, що всюдозволенність та почуття безкарності спонукає на вчинення протиправних насильницьких діянь під час несення військової служби. На нашу думку, саме заходи ідеологічного і виховного характеру мають важливе значення для запобігання насильницьких злочинів, що вчинюються військовослужбовцями, оскільки їх вчиняють, зазвичай, особи, які мають низький рівень культури та освіти, або з низькою правовою свідомістю та ін. Саме виховна робота повинна враховувати вказані особливості таких військовослужбовців.

Крім того, як указують автори, щоб попередити будь-яке явище, у тому числі і злочинне, необхідно знати не тільки причини, що його породжують, але й особу злочинця. Найбільш характерними рисами військовослужбовців, які скоюють насильницькі та інші злочини є: примітивність інтересів; порівняно низький духовний і культурний рівень; занижена критика в оцінці своїх дій. Усе це спонукає на фізичну силу у вирішенні конфліктів тощо. Прояву цих негативних особливостей сприяють, перш за все, поверхневе знання офіцерами справжнього становища у колективі, створення мікрогруп за періодами служби, слабе вивчення індивідуальних якостей підлеглих і відсутність цілеспрямованої роботи з ними [11, с. 239–240].

Також справедливими є думки дослідників, що порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглих, що може знаходити свій прояв у застосуванні насильства – це наслідок незадовільної соціально-виховної роботи відповідальних командирів, відсутність правосвідомості, знання та розуміння чинних Статутів Збройних сил України. Із порушення статутних правил, можуть випливати в подальшому інші злочини, загальнокримінального характеру, котрі можуть бути вчинені військовослужбовцями. З метою профілактики та запобігання порушенню статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглих, слід ефективніше проводити соціально-виховні роботи, заходи спрямовані на право-освіту та право-виховання, прививати поняття честі, законності та правопорядку. З цією метою мають бути розроблені та впроваджені в діяльність командирів по роботі з особовим складом, програми орієнтовані на сучасні виклики армії. На законодавчому рівні, при розробці нового кримінального законодавства, мають бути рекомендовані більш суворе покарання за вчинення військових злочинів, в тому числі й порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглих [12, с. 106].

Як зазначають фахівці, відносини у військовому колективі – це система взаємозв'язків, що виникає та розвивається між військовослужбовцями під час їх взаємодії у всіх сферах військової діяльності та супроводжується різними емоційними переживаннями індивідів, які беруть у них участь. Військова практика вимагає від командирів знань тих соціальнопсихологічних явищ, що мають місце у військових колективах, серед яких важливе місце займають особливості відносин між людьми [13, с. 27]. Як вбачається, саме від належної соціально-виховної роботи залежить моральний клімат у військовому колективі. Про таке й підтверджують дослідження фахівців, що культура відносин визначає цільний стан колективу (групи), його (її) внутрішню динаміку, відносно стійкий і типо-

вий емоційний настрій, що відображає реальну ситуацію службової діяльності (характер, умови, організацію праці) та характер міжособистісних стосунків [13, с. 27].

Зокрема, достатньої уваги потребує організаторська і виховна робота з попередження злущань та насильства у військовому колективі, яка повинна вирішуватися в єдності трьох складових: організація морально зрілої життєдіяльності військовослужбовців, наведення та підтримання у кожному підрозділі чіткого статутного порядку; послідовна і систематична робота з вивчення особистісних особливостей, взаємовідносин між військовослужбовцями різних періодів служби та знання реального стану справ у військовому колективі; повсякденна турбота про побут, відпочинок, здоров'я військовослужбовців, забезпечення їх, соціальної захищеності.

Крім того, сприяє запобіганню насильницькій злочинності у військовій сфері й ідейна єдність особового складу, яка досягається в результаті зближення індивідуальних поглядів на основі наукового світогляду й моральності. Вирішальну роль в ідейному єднанні особового складу відіграє ідеологічна робота командирів [14, с. 151].

Також одним із заходів запобіганню насильницькій злочинності у військовій сфері є суворе *дотримання та зміцнення військової дисципліни*, що передбачає аналіз та виявлення реального стану справ у підрозділах, його об'єктивної оцінки, з'ясування причин і умов, що призводять до її порушення, виявлення найхарактерніших недоліків і їхніх детермінант, обґрунтування оптимальних шляхів досягнення та підтримання у підрозділах свідомої військової дисципліни, статутного порядку, відпрацювання конкретних ефективних заходів щодо формування

дисциплінованості у військовослужбовців і підтримання організованості у підрозділі, вдосконалення виховної роботи відповідних посадових осіб. Сутність аналізу військової дисципліни має полягати у визначенні її дійсного стану та виявленні справжніх причин порушень, а основним змістом цього стану має бути визначення, в якому його рівень відповідає вимогам статутів, наказів і директив міністра оборони, забезпечує підтримання високої бойової готовності підрозділу (частини), виконанні поставлених перед ними бойових, навчально-бойових та інших завдань, оптимальну повсякденну життєдіяльність особового складу та ін. [15, с. 117–118].

Висновки. Насильницька злочинність у військовій сфері є серйозним негативним соціальним явищем, яке завдає шкоду армії та державі, становить загрозу національній безпеці України. Запобігання насильницькій злочинності у військовій сфері – це багаторівнева соціально-профілактична діяльність, яка спрямована на усунення чи істотного зменшення впливу дії детермінантів або негативних явищ, які їх породжують з метою її подолання. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницькій злочинності у військовій сфері мають на меті донести військовослужбовцям про неможливість злочинного варіанта поведінки і створити умови для їх захисту від застосування насильства як протиправної поведінки. Спеціально-кримінологічними заходами запобігання насильницьких злочинів у військовій сфері є наступні: організаційного, соціально-виховного, ідеологічного характеру, дотримання та зміцнення військової дисципліни. Реалізація вище перерахованих заходів, безумовно, сприятиме забезпеченню запобіганню насильницькій злочинності у військовій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Культура відносин у військовому колективі. Порадник командирів : метод. посіб. / за заг. ред. Н. А. Агаєва. К. : Видавничий дім «Освіта України», ФОП Маслаков Р. О., 2021. 121 с.
2. Подковенко Т. Протидія злочинності: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень. *Філософія права*. 2020. 1 (21). С. 32–39.
3. Головін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. 440 с.
4. Голіна В. В. Попередження злочинності : конспект лекції. Харків : Українська юридична академія, 1994. 40 с.
5. Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посібник. Київ : Видавництво ПАЛІВОДА А. В., 2006. 264 с.
6. Профілактика злочинів : підручник. – К. : Атіка, 2010. – 967 с.
7. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
8. Міщенко С. Г. Роль кримінальної юстиції в протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.
9. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. Харків, 2011. 308 с.
10. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних силах України. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». – Херсонський державний університет, Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2020. 235 с.
11. Нарожна О. В. Правові проблеми порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. *Правова держава*. 2004. № 7. С. 237–242.
12. Ткаченко П. І. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Грааль науки*. 2021 (вересень). № 8. С. 101–107.
13. Культура відносин у військовому колективі. Порадник командирів : метод. посіб. / за заг. ред. Н. А. Агаєва. К. : Видавничий дім «Освіта України», ФОП Маслаков Р. О., 2021. 121 с.
14. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : підручник / В. М. Петренко. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 475 с.
15. Повсякденна діяльність командира підрозділу : навч. посіб. / В. М. Петренко, М. М. Ляпа, В. Є. Житник та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2014. – 450 с.